नांदेड जिल्ह्यातील माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या बहुभाषिकत्वाचा विकास करण्यासाठी कृतिकार्यक्रमाची निर्मिती व परिणामकारकता.

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेडच्या

आंतरविद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखेतर्गत शिक्षणशास्त्र विद्यावाचस्पती पदवीच्या अंशत: पूर्ततेसाठी सादर

केलेला संशोधन आराखडा

-: संशोधक :-

पांचाळ विश्वनाथ मारोती

-: मार्गदर्शिका :-

डॉ.सुनिता वाय. पाटील

-: संशोधन केंद्र :-

शिक्षणशास्त्र संकुल,

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

-: वर्ष :-

डिसेंबर -२०२४

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	मुद्यांचा तपशील	प्रष्ठ क्र.
1.	प्रस्तावना	2
2.	बहुभाषिकता संकल्पना	4
3.	बहुभाषिकत्वाचा विकास	5
4.	संशोधनाची गरज	7
5.	संशोधनाचे महत्व	9
6.	समस्या विधान	11
7.	कार्यात्मक व्याख्या	12
8.	संशोधनाची उद्दिष्टे	13
9.	संशोधनाची गृहीतके	14
10.	संशोधनाची परिकल्पना	15
11.	संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा	15
12.	संशोधनाची पद्धती	15
13.	संशोधनाची जनसंख्या	15
14.	संशोधनाचा नमुना/न्यादर्श	16
15.	माहिती संकलनाची साधने	16
16.	सांख्यिकीय साधने	17
17.	निष्कर्ष व शिफारशी	18
18.	संशोधनाचा कृतिकार्यक्रम	18
19.	वेळापत्रक	19
20.	अंदाजपत्रक	20
21.	संदर्भग्रंथसूची	21

नांदेड जिल्ह्यातील माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या बहुभाषिकत्वाचा विकास करण्यासाठी कृतिकार्यक्रमाची निर्मिती व परिणामकारकता.

1. प्रस्तावना :

भारत सरकारने नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० राष्ट्राला समर्पित केले. कारण शिक्षण हे समाजाच्या प्रगतीचा व उन्नतीचा मोठा आधार आहे भविष्य काळातील समाजाची व देशाची वाटचाल प्रभावी, व आत्मविश्वासपूर्वक होण्यासाठी बदलत्या गरजा नुसार शिक्षण व्यवस्थेमध्ये बदल करणे गरजेचे ठरते.

केंद्र शासनाने वेळोवेळी शिक्षणाच्या विकास व विस्तारासाठी सकारात्मक पावले उचलेली आहेत. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण हे त्यापैकी एक आहे. या धोरणाने आधुनिक शिक्षणाचा खूप व्यापक प्रमाणात विचार केलेला आहे. भारत देशाचा विचार केला, तर येथे आपल्याला खूप मोठ्या प्रमाणात विविधता दिसून येते. भाषा, संस्कृती, वेशभूषा, सणउत्सव, शिक्षण इत्यादी. सर्व घटकाला एका धाग्यात बांधण्याचे साधन म्हणजे शिक्षण होय. बहुभाषा व बहुसंस्कृती हा आमचा सर्वात मोठा आधार आहे. आज आम्हाला आमच्यातले भाषिक संघर्ष सांस्कृतिक संघर्ष, वर्ण, वंशभेद इत्यादी टाळायचे असतील, तर खूप मोठ्या व्यापक प्रमाणात विचार करण्याची गरज आहे. आणि हे कार्य सक्षमपणे करण्याची जबाबदारी ही देशातील शिक्षण व शिक्षक यांनी आपल्या खांद्यावर घेण्याची वेळ आली आहे.

भारतासारख्या बहुभाषिक देशात बहुभाषिकता हि व्यक्तीच्या मानसिक आरोग्यास प्रोत्साहन देते आणि जगासाठी ज्ञानाचे दरवाजे उघडते जे अन्यथा उपलब्ध झाले नसते . आता एकच भाषा बोलणे पूर्णपणे सामान्य झाले आहे आधुनिक कामात व कार्यालयात अधिक भाषा बोलल्या जातात आणि केवळ व्यवसायासाठी हे चांगले आहे म्हणून नाही तर नवीन भाषा शिकल्याने आपले मन आणि जागतिक दृष्टिकोनाचा विस्तार होतो . हे आपल्याला नवीन संस्कृती आणि विविधतेच्या स्वीकारासाठी साठी खुले करते. दुसरी किंवा तिसरी भाषा बोलल्याने आत्मविश्वास वाढेल आणि आत्मसन्मान वाढेल. जागतिकीकरणाच्या जगात, दुसरी किंवा तिसरी भाषा जाणून घेणे आपल्याला करिअरच्या दृष्टीने एक फायदा देते. परदेशी भाषा शिकल्याने विद्यार्थ्यांच्या भावनिक आणि सामाजिक कौशल्यांवर आणि मजबूत व्यक्तिमत्त्वावर सकारात्मक परिणाम होतो. बहुभाषिकता सांस्कृतिक जागरूकता बद्दल उच्च

संवेदनशीलता देखील आणू शकते. वेगवेगळ्या भाषा बोलण्यामुळे आपल्याला इतर संस्कृतींशी संवाद साधता येतो आणि तुम्हाला इतर देश आणि पार्श्वभूमीतील लोकांशी थेट बोलता येते, ज्यामुळे आंतरसांस्कृतिक संवाद कौशल्य सुधारते.

भारतासारख्या अनेक भाषा असलेल्या काही मोठ्या राष्ट्रांमध्ये, शाळकरी मुले देशात कुठे राहतात त्यानुसार नियमितपणे अनेक भाषा शिकू शकतात. त्यासाठी संशोधनाची गरज जाणवू लागते. एक नवसंशोधक म्हणून नांदेड जिल्ह्यातील माध्यमिक स्तरावरील विध्यार्थ्यांच्या बहुभाषिकत्वाचा विकास करण्यासाठी कृतिकार्यक्रमाची निर्मिती व परिणामकारकता. या संदर्भात संशोधन करण्यास संशोधक उत्सुक आहे.

नांदेड जिल्ह्यातील माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या बहुभाषिकत्वाचा विकास करण्यासाठी कृतिकार्यक्रमाची निर्मिती ही काळाची गरज आहे. या भागात मराठी, हिंदी, उर्दू यांसारख्या अनेक भाषा प्रचलित असून, बहुभाषिकता ही विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण भाषिक, सामाजिक आणि बौद्धिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना विविध भाषा आत्मसात करता याव्यात, त्यांच्यात संवाद कौशल्ये विकसित व्हावीत, आणि त्यांचे आकलन व अभिव्यक्तीचे क्षितिज व्यापक व्हावे, या उद्देशाने एक कृतिनिष्ठ (activity-based) कार्यक्रम तयार करण्यात आला. हा कृतिकार्यक्रम विविध भाषिक कौशल्यांचा (ऐकणे, बोलणे, वाचणे, लिहिणे) समन्वय साधणाऱ्या कृतींवर आधारित होता. त्यात भाषिक खेळ, संवाद सत्रे, कथा वाचन, भाषांतर, समूहचर्चा, भाषिक प्रकल्प, नाट्य सादरीकरण इ. उपक्रमांचा समावेश करण्यात आला. हा कार्यक्रम विद्यार्थ्यांच्या वयोगट, भाषिक पार्श्वभूमी व शैक्षणिक गरजांनुसार रचण्यात आला.

परिणामकारकता:

या कृतिकार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये बहुभाषिक कौशल्यात लक्षणीय सुधारणा दिसून आली. त्यांनी आत्मविश्वासाने विविध भाषांमध्ये संवाद साधणे सुरू केले. त्यांच्या वाचन व लेखन कौशल्यात वाढ झाली आणि विविध भाषांप्रती सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण झाला. शिक्षकांनी देखील या उपक्रमास उत्स्फूर्त प्रतिसाद दिला. अशा प्रकारचा कृतिनिष्ठ कार्यक्रम नांदेडसारख्या बहुभाषिक जिल्ह्यांमध्ये राबविला जाणे ही विद्यार्थ्यांच्या भाषिक प्रगतीसाठी एक सकारात्मक पाऊल

ठरते. यामुळे विद्यार्थ्यांचे बहुभाषिकत्व फुलते आणि ते अधिक आत्मविश्वासाने व व्यापक दृष्टिकोनाने शिक्षणात सहभागी होतात.

2) बहुभाषिकता संकल्पना:

बहुभाषिकता म्हणजे एखाद्या व्यक्तीला एकापेक्षा अधिक भाषा समजणे, बोलणे, वाचणे किंवा लिहिण्याची क्षमता असणे होय. ही क्षमता व्यक्तीमध्ये जन्मतः असू शकते किंवा शालेय/सामाजिक शिक्षणाच्या प्रक्रियेत विकसित होऊ शकते.

युनेस्कोच्या मते, बहुभाषिकता म्हणजे अशा समाजाचे लक्षण जेथे एकापेक्षा अधिक भाषा वापरल्या जातात आणि त्या भाषा व्यक्तींच्या संवाद, शिक्षण व संस्कृतीचा भाग असतात.

बहुभाषिकतेची वैशिष्ट्ये:

1. भाषा समजण्याची, वापरण्याची व आत्मसात करण्याची क्षमता.
2. भिन्न भाषिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमीतील लोकांशी संवाद साधण्याची योग्यता.
3. भाषिक लवचिकता (Linguistic Flexibility) – एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत सहजतेने बदलण्याची क्षमता.
4. भाषांप्रती समज, सहिष्णुता व आदर वाढतो.

बहुभाषिकतेचे प्रकार:

1. **वैयक्तिक बहुभाषिकता** – एखादी व्यक्ती वैयक्तिक पातळीवर अनेक भाषा जाणते.
2. **सामाजिक बहुभाषिकता** – समाजात एकापेक्षा अधिक भाषा प्रचलित असतात.
3. **शैक्षणिक बहुभाषिकता** – शाळा/शिक्षण संस्थांमध्ये एकापेक्षा अधिक भाषा वापरणे.

शैक्षणिक दृष्टिकोनातून महत्त्व:

- विद्यार्थ्यांमध्ये **संवादकौशल्य व आत्मविश्वास** विकसित होतो.
- **सांस्कृतिक समावेशकता** आणि **आदराची भावना** निर्माण होते.
- **बौद्धिक विकासात** सकारात्मक परिणाम होतो.
- **विविध भाषिक कौशल्ये** म्हणजे ऐकणे, वाचणे, बोलणे आणि लिहिणे यांचा समतोल विकास होतो.

बहुभाषिकता म्हणजे एकापेक्षा जास्त भाषांचा वापर, एकतर वैयक्तिक स्पीकर किंवा भाषिकांच्या समूहाद्वारे. असे मानले जाते की जगातील लोकसंख्येमध्ये बहुभाषिक भाषिकांची संख्या एकभाषिक भाषिकांपेक्षा जास्त आहे. जिथे एकापेक्षा जास्त भाषा किंवा विविध भाषा बोलल्या जातात . या अर्थाने, बहुभाषिकतेमध्ये बहुभाषिकता देखील समाविष्ट आहे. बहुभाषिकता म्हणजे अनेक भाषा बोलण्याची क्षमता. जगातील अर्ध्याहून अधिक लोकसंख्येला किमान दोन भाषा बोलता येतात, काही लोक तीन, चार किंवा त्याहूनही अधिक बोलतात. तीन भाषा बोलणाऱ्या व्यक्तीला त्रिभाषी म्हणतात. लोक जे दोन किंवा अधिक भाषा बोलतात ते देखील बहुभाषिकतेच्या छत्राखाली येतात, परंतु तांत्रिकदृष्ट्या एक बहुभाषिक असा आहे जो चार किंवा अधिक भाषा बोलतो.

एखाद्या व्यक्तीला बहुभाषिक मानले जाण्याचे अनेक मार्ग आहेत जे एखादी व्यक्ती किती भाषा बोलू शकते यावर अवलंबून असते. हे पुन्हा सांगण्यासारखे आहे की बहुभाषिकतेचा अर्थ सर्व भाषांमध्ये समान किंवा एकूण प्रवाहीपणा असा नाही, तर एखादी व्यक्ती बोलत असलेल्या सर्व भाषांमध्ये सतत बदलणारे आणि संभाव्य अद्वितीय संतुलन होय. एखाद्या व्यक्तीला त्यांची दुसरी किंवा तिसरी भाषा वापरणाऱ्या संस्कृतीमध्ये राहण्याची आणि कार्य करण्यास अनुमती देणारी वाजवी प्रमाणात प्रवाहीपणा एखाद्या व्यक्तीला बहुभाषिक मानले जाण्यापूर्वी सामान्यत: आवश्यक असते. जे बालपणात अनेक भाषा शिकतात, विशेषत: इमिग्रेशनच्या परिणामी, नंतर नवीन भाषा स्वीकारणाऱ्या प्रौढांपेक्षा अधिक अस्खलितपणे बहुभाषिक असतात.

बहुभाषिकतेची कारणे :

भाषा कशा पसरतात आणि इतक्या भाषा का अस्तित्वात आहेत? प्रसाराचे सुप्रसिद्ध एजंट म्हणजे युद्ध आणि वसाहत, परंतु स्थलांतर आणि सेटलमेंट, धर्म, मीडिया आणि व्यापार आणि व्यवसायाच्या गरजा देखील आहेत. 'बहुभाषिकतेची कारणे' भाषांचा प्रसार करण्यासाठी चार परिस्थितींचा विचार करते: परिचय, टिकाव, स्थापना आणि लाभ. प्रथमतः, स्थलांतर, नैसर्गिक आपत्ती किंवा विजय यांसारख्या घटनेद्वारे भाषा दुसऱ्या ठिकाणी ओळखली जाते. दुसरी गोष्ट म्हणजे भाषा टिकून राहते म्हणून भाषा टिकवता येते. तिसरे म्हणजे, भाषा अतिरिक्त भाषा होण्यापासून लोकसंख्येची मातृभाषा म्हणून

स्वतःला स्थापित करण्यासाठी बदलते. शेवटी, भाषा शिकणे हा एक सामाजिक फायदा म्हणून पाहिला जातो आणि भौतिक संधी, शक्ती आणि संसाधने प्रदान करतो.

सर्व लोक जे दोन किंवा अधिक भाषा बोलतात ते देखील बहुभाषिकतेच्या छत्राखाली येतात, परंतु तांत्रिकदृष्ट्या एक बहुभाषिक असा आहे जो चार किंवा अधिक भाषा बोलतो. द्विभाषिकता हा बहुभाषिकतेचा उपसंच आहे. द्विभाषिक दोन भाषा बोलू शकतात; बहुभाषिक, बहुतेक व्याख्येनुसार, चार किंवा अधिक बोलू शकतात. त्रिभाषींना तीन भाषा येतात आणि एकभाषिक फक्त एकच बोलू शकतात.

कारणे:

1. भौगोलिक विविधता:

- भारतासारख्या देशात अनेक भाषा-प्रांत आहेत. सीमावर्ती जिल्ह्यांत (जसे की नांदेड) एकापेक्षा अधिक भाषांचे प्रभाव असतो.
- उदाहरण: नांदेडमध्ये मराठी, हिंदी, उर्दू भाषांचा वापर.

2. सांस्कृतिक व धार्मिक विविधता:

- विविध धार्मिक समुदाय वेगवेगळ्या भाषांचा वापर करतात.
- जसे मुस्लिम समुदाय उर्दू वापरतो, तर इतर हिंदू समुदाय मराठी किंवा हिंदी.

3. स्थलांतर (Migration):

- नोकरी, शिक्षण, व्यवसायासाठी इतर भागांतून आलेले लोक स्वतःची भाषा घेऊन येतात.
- परिणामी, समाजात अनेक भाषा एकत्र नांदतात.

4. शिक्षणव्यवस्था:

- शाळांमध्ये दोन किंवा तीन भाषा शिकवल्या जातात (उदा. मातृभाषा, राज्यभाषा, इंग्रजी).
- त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये बहुभाषिक कौशल्य विकसित होते.

5. घरातील भाषिक विविधता:

- कधी आई आणि वडिलांची मातृभाषा वेगवेगळी असते, त्यामुळे मुलं दोन्ही भाषा शिकतात.

6. व्यवसाय व प्रशासन:

- ➢ कामाच्या ठिकाणी किंवा सरकारी व्यवहारात विविध भाषांचा वापर केला जातो.
- ➢ त्यामुळे व्यक्तींना त्या त्या भाषेचं ज्ञान आवश्यक ठरतं.

7. माध्यमं व तंत्रज्ञान:

- ➢ टीव्ही, मोबाईल, इंटरनेट, चित्रपट, सोशल मिडिया यांमुळे विविध भाषांशी संपर्क येतो.
- ➢ त्यामुळे लोक नकळत अनेक भाषा शिकतात.

8. पर्यटन व जागतिकीकरण:

➢ विविध भागांतून येणाऱ्या पर्यटकांमुळे आणि जागतिक संपर्कामुळे अनेक भाषा शिकण्याची गरज व प्रेरणा निर्माण होते.

3) बहुभाषिकत्वाचा विकास:

इंग्रजी भाषेतील बहुभाषिक शब्दाचा पहिला रेकॉर्ड वापर 1830 मध्ये झाला . हा शब्द बहु- ("अनेक") आणि -भाषिक ("भाषांशी संबंधित") चे संयोजन आहे. बहुभाषिकतेची घटना ही विविध भाषांच्या अस्तित्वाइतकीच जुनी आहे. जर्नल ऑफ न्यूरोलिंगुइस्टिक्स नुसार जगातील 43% लोकसंख्या द्विभाषिक आहे, म्हणजे जवळजवळ निम्मे लोक दररोज दोन भाषा वापरतात. जगातील 40% लोकसंख्या एकभाषिक आहे, फक्त एक भाषा वापरते. जगातील 17% लोकसंख्या बहुभाषिक किंवा दोन किंवा अधिक भाषांमध्ये अस्खलित आहे.

4) संशोधनाची गरज:

1. **बहुभाषिक भारतातील सामाजिक वास्तव:**

भारत हा बहुभाषिक व बहुसांस्कृतिक देश आहे. विविध राज्यांतील विद्यार्थी वेगवेगळ्या भाषांचे संपर्कात येतात.

नांदेड जिल्ह्यात देखील मराठी, हिंदी, उर्दू, तेलुगू यांसारख्या अनेक भाषा प्रचलित आहेत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये बहुभाषिक कौशल्य विकसित करणे काळाची गरज आहे.

2. **शैक्षणिक गुणवत्तेसाठी महत्त्व:**

बहुभाषिक विद्यार्थी अधिक चांगल्या प्रकारे संप्रेषण करू शकतात, विविध भाषांतील ज्ञान आत्मसात करू शकतात.

अभ्यासक्रमातील विविध भाषा समजून घेण्यासाठी बहुभाषिकता उपयुक्त ठरते.

3. **नोकरी व स्पर्धा परीक्षांच्या दृष्टीने फायदेशीर:**

बहुभाषिक विद्यार्थी स्पर्धा परीक्षांमध्ये अधिक चांगली कामगिरी करू शकतात.

भविष्यातील नोकरीच्या संधींसाठी देखील बहुभाषिकता एक कौशल्य ठरते.

4. **विद्यार्थ्यांच्या भाषिक गरजांची पूर्तता:**

विद्यमान अभ्यासक्रम बहुभाषिक विकासास अनुकूल नाही. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मातृभाषेबरोबरच दुसऱ्या व तिसऱ्या भाषेत संवाद साधता यावा, यासाठी विशेष कृतिकार्यक्रमाची आवश्यकता आहे.

5. **शिक्षणातील समावेशिता व समतोल विकास:**

भाषिक समावेशता विद्यार्थ्यांच्या आत्मविश्वासाला बळकटी देते.

विविध पार्श्वभूमीतून आलेल्या विद्यार्थ्यांना समान संधी देण्यासाठी बहुभाषिक शिक्षण गरजेचे आहे.

6. **शोधात्मक अभ्यासासाठी व कृतिशील शिक्षणासाठी आधार:**

कृतिकार्यक्रम विद्यार्थ्यांना कृतीतून भाषा शिकवतो. त्यामुळे भाषा शिकण्याची प्रक्रिया अधिक सजीव, अर्थवाही आणि प्रभावी होते.

अशा कृतिकार्यक्रमांची परिणामकारकता अभ्यासून भविष्यातील धोरणात्मक निर्णयांना दिशा देता येते.

भारत हा विविधतेने नटलेला देश असून येथे भाषा, संस्कृती व बोलींचा अनोखा संगम आहे. अशा या बहुभाषिक देशात विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी भाषिक कौशल्यांचे संवर्धन करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. नांदेड जिल्ह्यातील परिस्थिती बघितली असता, येथे मराठी, हिंदी, उर्दू, तेलुगू अशा विविध भाषा व बोलींचा प्रभाव दिसून येतो. या पार्श्वभूमीवर माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये बहुभाषिक कौशल्ये विकसित होण्यासाठी एक विशेष कृतिकार्यक्रम आवश्यक ठरतो. आजचा शिक्षणव्यवस्था मुख्यतः परीक्षाभिमुख असून भाषेच्या समृद्ध उपयोगापेक्षा गुणांच्या चौकटीत अडकलेली आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये संवादकौशल्य, भाषा समजून घेण्याची क्षमता, आणि भावनिक अभिव्यक्ती या बाबतीत मर्यादा येतात. बहुभाषिकता म्हणजे फक्त अनेक भाषा बोलण्याची क्षमता नाही, तर ती म्हणजे विविध भाषांमध्ये विचार करण्याची, समजून घेण्याची आणि त्या अनुषंगाने कृती करण्याची क्षमता. या संदर्भात एक प्रभावी कृतिकार्यक्रम विद्यार्थ्यांच्या प्रत्यक्ष सहभागावर आधारित असतो. शैक्षणिक क्रियाकलाप, संवादाधिष्ठित सराव, समूह चर्चा, भूमिका निभावणे, भाषा प्रयोगशाळा

यांसारख्या कृतींच्या माध्यमातून बहुभाषिक कौशल्यांचा विकास साधता येतो. अशा प्रकारचे क्रियाशील शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या भाषिक गरजा पूर्ण करण्यास समर्थ ठरते.

या संशोधनाची गरज पुढील कारणांमुळे अधोरेखित होते:

1. विद्यार्थ्यांच्या स्थानिक भाषिक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी अभ्यासक्रम पुरेसा सक्षम नाही.

2. शिक्षणातील समावेशिता व समतेचे भान निर्माण करण्यासाठी विविध भाषांमध्ये संवाद कौशल्ये आवश्यक आहेत.

3. स्पर्धा परीक्षा, उच्च शिक्षण व नोकरीच्या संधींसाठी बहुभाषिकता ही एक उपयुक्त क्षमता ठरते.

4. आंतरसंवेदनशीलता व सांस्कृतिक साक्षरता वाढवण्यासाठी विविध भाषांचे ज्ञान महत्त्वाचे आहे.

5. शिक्षणातील गुणवत्ता वाढवण्यासाठी विद्यार्थ्यांचे भाषिक ज्ञान सशक्त करणे आवश्यक आहे.

संशोधनाच्या माध्यमातून तयार होणारा कृतिकार्यक्रम विद्यार्थ्यांच्या भाषिक प्रगतीस हातभार लावणारा ठरेल. यामुळे त्यांचे आत्मविश्वास वाढेल, सामाजिक संवाद कौशल्ये विकसित होतील आणि बहुभाषिकतेच्या माध्यमातून ते एक जागतिक नागरिक म्हणून घडू शकतील.

5) संशोधनाचे महत्त्व :

कोणतेही संशोधन संशोधनासाठी विषयाचे महत्त्व लक्षात घ्यावे लागते. त्यानुसारच संशोधक संशोधन करीत असतो. म्हणून संशोधनाचे महत्त्व पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

१. बहुभाषिकता हे एक आव्हानात्मक क्षेत्र आहे, कारण विविध आंतरविद्याशाखीय हितसंबंधांमुळे उद्भवलेल्या जटिलतेमुळे आणि बहुभाषिकतेमध्ये गुंतलेल्या चलांच्या संख्येमुळे. परंतु जरी आत्तापर्यंत बहुभाषिकतेचा अधिक वास्तववादी दृष्टिकोन एक आदर्श म्हणून स्थापित केलेला दिसत असला तरी, द्विभाषिक आणि बहुभाषिक अभ्यासांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या बहुतेक पद्धतींमध्ये एकभाषिक मापदंड अजूनही प्रचलित आहे.

२. बहुभाषिकतेच्या तथाकथित गडद बाजूवर अधिक लक्ष केंद्रित करणे आणि ओळखीच्या वैयक्तिक संकटांपासून, वैज्ञानिक विश्वासघाताच्या संशयापासून ते ओळखण्यायोग्य ज्ञानाच्या एकभाषिक जगातून संक्रमणाशी संबंधित असलेल्या व्यापक चिंता या बहुभाषिक आव्हानांना तोंड देणे देखील आवश्यक आहे.

३. बहुभाषिकतेकडे अनेक वर्षांपासून विकसित झालेल्या अत्यंत सकारात्मक वृत्तीचे अनुसरण करतो, प्रश्नातील घटनेचे वास्तववादी पोर्ट्रेट देखील सादर करतो, मग ते कौटुंबिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक किंवा असो. वैज्ञानिक पातळी.

४. बहुभाषिक वर्गात, अनेक भाषा बोलणारे विद्यार्थी एकत्र अभ्यास करतात. या वर्गांमध्ये दोन किंवा अधिक भाषा शिक्षणाची भाषा म्हणून वापरल्या जातात. बहुभाषिक वर्गांमध्ये, विद्यार्थ्यांच्या मातृभाषेचा आदर केला जातो आणि त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या भाषा बोलण्यास प्रोत्साहित केले जाते.

५. बहुभाषिक वर्गांचे अनेक फायदे आहेत. विद्यार्थी अनेक भाषांवर चांगले प्रभुत्व विकसित करतात.

६. विद्यार्थ्यांची कार्यक्षमता वाढते. विद्यार्थ्यांच्या सांस्कृतिक जाणिवेची व्याप्ती वाढते. विद्यार्थ्यांची मने प्रगत होऊन ते अधिक प्रगल्भ होतात.

७. विविध समाजातील विद्यार्थी एकत्र अभ्यास करतात, त्यामुळे बंधुभाव आणि समन्वय वाढतो. विद्यार्थ्यांना रोजगाराच्या मोठ्या संधी मिळतात.

८. बहुभाषिक वर्गखोल्यांच्या अध्यापन प्रक्रियेदरम्यान, शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मातृभाषेत बोलण्याची संधी दिली पाहिजे.

बहुभाषिक समाजात शिक्षण देताना विद्यार्थ्यांच्या भाषिक क्षमतेचा विचार करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. नांदेड जिल्ह्यासारख्या बहुभाषिक पार्श्वभूमी असलेल्या भागात विद्यार्थ्यांमध्ये भाषिक समृद्धी घडवून आणण्यासाठी नियोजित प्रयत्नांची गरज आहे. प्रस्तुत संशोधनाचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल:

1. **बहुभाषिक क्षमतांचा विकास:**

○ या संशोधनाच्या माध्यमातून अशा कृतिकार्यक्रमाची निर्मिती केली जाईल, जो विद्यार्थ्यांना मर्यादित भाषेच्या पलीकडे जाऊन विविध भाषांमध्ये विचार करायला, संवाद साधायला आणि आत्मविश्वासाने बोलायला शिकवेल.

2. **शिक्षणात भाषिक समावेशिता:** शाळांमध्ये शिकणाऱ्या विविध भाषिक पार्श्वभूमीच्या विद्यार्थ्यांची भाषा शिकण्याची गती, शैली आणि गरजा वेगवेगळ्या असतात. कृतिकार्यक्रम विद्यार्थ्यांच्या मातृभाषेसह इतर भाषा आत्मसात करण्यास मदत करेल.

3. **समाजशास्त्रीय व शैक्षणिक योगदान:**

○ या संशोधनातून तयार होणारे निष्कर्ष शैक्षणिक धोरण ठरवणाऱ्या संस्थांसाठी मार्गदर्शक ठरू शकतात. शिक्षणक्षेत्रात बहुभाषिक शिक्षणाबाबत नवीन दृष्टीकोन निर्माण होईल.

4. **शिक्षकांसाठी मार्गदर्शन:**

○ शिक्षकांना बहुभाषिकता विकसित करण्यासाठी कोणत्या प्रकारच्या शिक्षणतंत्राचा वापर करावा, याचे मार्गदर्शन मिळेल. या अभ्यासक्रमाच्या वापरामुळे अध्यापन पद्धती अधिक प्रभावी होऊ शकते.

5. **व्यावसायिक व सामाजिक संधींसाठी तयारी:**

○ बहुभाषिकता ही केवळ शैक्षणिक गरज नाही, तर ती आजच्या ग्लोबल युगात एक कौशल्य बनली आहे. अशा शिक्षणामुळे विद्यार्थी भविष्यातील स्पर्धात्मक परीक्षांमध्ये व व्यावसायिक क्षेत्रात यशस्वी ठरू शकतात.

6. **भाषिक सहिष्णुता व सांस्कृतिक समज निर्माण:**

○ विविध भाषांचा स्वीकार आणि सन्मान करण्याची भावना या संशोधनातून निर्माण होईल. त्यामुळे विद्यार्थी अधिक सहिष्णु, सामाजिकदृष्ट्या सजग व समंजस नागरिक बनतील.

7. **नवीन अभ्यासक्रम विकासासाठी उपयोगी:**

○ या संशोधनातून तयार होणारा कृतिकार्यक्रम भविष्यात इतर जिल्ह्यांमध्ये किंवा राज्यस्तरावर देखील उपयोगात आणता येईल.

6) समस्या विधान:

नांदेड जिल्ह्यातील माध्यमिक स्तरावरील विध्यार्थ्यांच्या बहुभाषिकत्वाचा विकास करण्यासाठी कृतिकार्यक्रमाची निर्मिती व परिणामकारकता.

7) कार्यात्मक व्याख्या :

संशोधन प्रक्रियेमध्ये संशोधकाला संशोधन कार्यामध्ये कोणत्याही प्रकारची अडचण येऊ नये, म्हणून अगोदरच सर्व शब्दाच्या व्याख्या कार्यात्मक स्वरूपामध्ये मांडाव्या लागतात त्यामुळे संशोधन प्रक्रियेमधील अडथळे दूर करता येतात.

1) नांदेड :

महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा प्रशासकिय विभागातील एक जिल्हा होय.

संदर्भ: आपला नांदेड जिल्हा, इयता ४ थी, म.रा.पा.नि.मं.पुणे.

2) माध्यमिक स्तर :

नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार इयत्ता नववी व दहावीच्या वर्गाला माध्यमिक स्तराचे संबोधले जाते.

3) विद्यार्थी :

इयत्ता नववी व दहावीच्या वर्गात माध्यमिक स्तरावर अध्ययन करणारे ज्ञानार्थी असा याचा अर्थ आहे.

4) बहुभाषिक :

बहुभाषिक म्हणजे एकापेक्षा जास्त भाषांचा वापर करणारे संबोधले जाते.

5) बहुभाषिकत्वाचा विकास :

''एकापेक्षा अधिक भाषा शिकल्यामुळे आपले व्यक्तिमत्व समृद्ध होते. व्यक्तिमत्वाचे विविध आयाम उलगडतात. त्यामुळे बहुभाषिकत्वाचा विद्यार्थ्यांनी अंगीकार केला पाहिजे,'' असे मत स्वामी रामानंद तीर्थ विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू डॉ. पंडित विद्यासागर यांनी व्यक्त केले. गुरुकुल प्रतिष्ठानतर्फे देण्यात येणाऱ्या विविध पुरस्कारांच्या वितरण सोहळयात विद्यासागर बोलत होते.

6) कृतिकार्यक्रम :

कृतियुक्त उपक्रमाचा समावेश असलेला कार्यक्रम असा याचा अर्थ आहे.

7) परिणामकारकता :

कृतियुक्त उपक्रमाचा समावेश असलेला कार्यक्रम राबवून त्याचा होणारा परिणाम म्हणजे परिणामकारकता होय.

8) संशोधनाची उदिष्टे:

संशोधन कार्याची प्रभावी यशस्वीता ही अचूक व प्रभावी संशोधनाच्या उद्दिष्टांवर अवलंबून असते. प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी संशोधकाने खालील उद्दिष्टे नियोजित केली आहेत.

1) माध्यमिक स्तरावरील विध्यार्थ्यामध्ये बहुभाषिकत्वाची जाणीव करून देणे.

2) माध्यमिक स्तरावरील विध्यार्थ्यांना बहुभाषिकत्वाचे महत्त्व पटवून देणे.

3) माध्यमिक स्तरावरील विध्यार्थ्यांशी बहुभाषिकत्व रुजविण्यासंदर्भात चर्चा करणे.

4) माध्यमिक स्तरावरील विध्यार्थ्यामध्ये बहुभाषिकत्वाचा दृष्टिकोन विकसित करणे.

5) माध्यमिक स्तरावरील विध्यार्थ्यांच्या बहुभाषिकत्वाचा विकास करण्यासाठी कृतिकार्यक्रमाची निर्मिती करणे.

6) माध्यमिक स्तरावरील विध्यार्थ्यांच्या बहुभाषिकत्वाचा विकास करण्यासाठी कृतिकार्यक्रमाची परिणामकारकता तपासणे.

09) संशोधनाची गृहीतके:

१) माध्यमिक स्तरावरील विध्यार्थ्यामध्ये बहुभाषिकत्वाची जाणीव निर्माण करता येते.

२) माध्यमिक स्तरावरील विध्यार्थ्यांना बहुभाषिकत्वाचे महत्त्व पटवून देता येते.

३) माध्यमिक स्तरावरील विध्यार्थ्यामध्ये बहुभाषिकत्व रुजविण्यासंदर्भात चर्चा करणे आवश्यक आहे.

४) माध्यमिक स्तरावरील विध्यार्थ्यामध्ये बहुभाषिकत्वाचा दृष्टिकोन विकसित करणे गरजेचे आहे.

५) माध्यमिक स्तरावरील विध्यार्थ्यांच्या बहुभाषिकत्वाचा विकास करण्यासाठी कृतिकार्यक्रमाची निर्मिती करता येते.

६) माध्यमिक स्तरावरील विध्यार्थ्यांच्या बहुभाषिकत्वाचा विकास करण्यासाठी कृतिकार्यक्रमाची परिणामकारकता तपासता येते.

10) संशोधनाची परिकल्पना:

सदर संशोधन कार्यासाठी संशोधकाने संशोधन परिकल्पनेचा वापर करण्याचे निश्चित केले आहे.

संशोधन परिकल्पना.

माध्यमिक स्तरावरील विध्यार्थ्यांच्या बहुभाषिकत्वाचा विकास करण्यासाठी कृतिकार्यक्रमाचा सकारात्मक प्रभाव विध्यार्थ्यावर पडतो.

11) संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा:

संशोधन कार्य करीत असताना संशोधकाला संशोधन समस्येचे निगडित काही व्याप्ती व मर्यादा निश्चित करावी लागते अन्यथा संशोधन समस्येच्या निष्कर्षावर त्याचा प्रभाव पडण्याची शक्यता नाकारता येत नाही म्हणून संशोधकाने येथे संशोधनाच्या काही व्याप्ती व मर्यादा निश्चित केल्या आहेत.

१. प्रस्तुत संशोधन हे माध्यमिक स्तरापर्यंत मर्यादित आहे.

२. सदर संशोधन हे बहुभाषिकतेच्या संदर्भात मर्यादित आहे.

३. सदर संशोधन हे नांदेड जिल्ह्यापुरते मर्यादित आहे.

४. प्रस्तुत संशोधनामध्ये प्रायोगिक संशोधन पद्धतीचा विचार करण्यात आला आहे.

५. प्रस्तुत संशोधन हे यादृच्छिक पद्धतीने निवडलेल्या नमुन्यानुसार शाळा, विद्यार्थी व शिक्षकापुरते मर्यादित आहे.

12) शैक्षणिक संशोधनाची पद्धती:

संशोधन प्रक्रियेची यशस्वी वाटचाल होण्यासाठी संशोधकांनी संशोधनाची योग्य पद्धती निवडणे गरजेचे आहे त्यामुळे संशोधकाला संशोधनाच्या संदर्भात योग्य दिशा व निर्देश मिळतो संशोधनाच्या खालील तीन प्रमुख संशोधन पद्धती आहेत.

1) ऐतिहासिक संशोधन पध्दती.

2) सर्वेक्षण संशोधन पद्धती.

3) प्रायोगिक संशोधन पद्धती.

प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी संशोधकाने प्रायोगिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्याचे नियोजित केले आहे. कारण प्रस्तुत संशोधन विषयाच्यादृष्टीने प्रायोगिक संशोधन पद्धती अभ्यासासाठी संशोधकाला समर्पक वाटते.

13) संशोधनाची जनसंख्या:

या संशोधनात "जनसंख्या" म्हणजे नांदेड जिल्ह्यातील **माध्यमिक स्तरावर (८वी ते १०वी) शिकणारे विद्यार्थी**, जे विविध भाषिक पार्श्वभूमीतून येतात.

संशोधनासाठी विचारात घेतलेली जनसंख्या:

- **भौगोलिक क्षेत्र:** नांदेड जिल्हा

- **शैक्षणिक स्तर:** माध्यमिक शाळांतील इयत्ता ८वी ते १०वी
- **शाळांचे प्रकार:** शासकीय, अनुदानित आणि खासगी शाळा
- **भाषिक विविधता:** मराठी, हिंदी, उर्दू माध्यमातील विद्यार्थी
- **लिंग:** मुलगे आणि मुली दोघेही
- **वय:** अंदाजे १३ ते १६ वर्षे

जनसंख्या म्हणजे संशोधक संशोधन ज्या गटावर ज्या गटावर लोकसंख्येवर करणार आहे असा गट म्हणजे जनसंख्या होय .उदा. नांदेड जिल्ह्यातील शाळांची संख्या शिक्षकांची संख्या विद्यार्थ्यांची संख्या यानुसार संशोधक त्याच्या संशोधनासाठी पर्याप्त ठरेल इतका जनसंख्येचा प्राथमिक गट निवडत असतो त्याला जनसंख्या असे म्हणतात.

14) संशोधनाचा नमुना/न्यादर्श:

"न्यादर्श" (Sample) म्हणजे संशोधनासाठी निवडलेली जनसंख्येतील प्रतिनिधीक गट. संपूर्ण जनसंख्येवर संशोधन करणे शक्य नसल्यामुळे, विशिष्ट पद्धतीने निवडलेला काही विद्यार्थ्यांचा गट अभ्यासासाठी घेतला जातो, त्यालाच **न्यादर्श (Sample)** असे म्हणतात.

या संशोधनाचा न्यादर्श (Sample of the Study):

1. न्यादर्श प्रकार:

- **नियोजित (Purposive) व यादृच्छिक (Random) निवडपद्धतींचा संयोग**
- बहुभाषिक पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन विविध माध्यमांच्या शाळा निवडल्या

2. एकूण विद्यार्थ्यांची संख्या:

- **५०० विद्यार्थी** (यात मराठी, हिंदी, आणि उर्दू माध्यमातील विद्यार्थी समाविष्ट)

3. शाळांची संख्या:

- नांदेड जिल्ह्यातील **५० माध्यमिक शाळा**

4. वर्ग स्तर:

- इयत्ता **८वी ते १०वी**

5. लिंग प्रमाण:

- मुल आणि मुली

संशोधन प्रक्रियेमध्ये संपूर्ण जनसंख्येला संशोधनामध्ये समाविष्ट करता येत नाही, त्यामुळे संशोधकाला जनसंख्येचे प्रतिनिधित्व करणारा एखादा गट निवडावा लागतो. ज्यामध्ये जनसंख्येचे सर्व गुणवैशिष्ट्ये एकवटलेली असतात अशा गटाचा संशोधक नमुना किंवा न्यादर्श म्हणून उपयोग करतो.

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने सुगम यादृच्छिक पद्धतीच्या लॉटरी पद्धतीने नमुना निवड करण्याचे निश्चित केले आहे. यामध्ये संशोधक चिठ्ठ्या टाकून शाळांची किंवा प्रतिसादकांची निवड करणार आहे.

15) संशोधनाची माहिती संकलनाची साधने:

संशोधन कार्याचे निष्कर्ष अचूक येण्यासाठी संशोधनाचे विश्लेषण करणारी माहिती संकलनाची साधने ही अचूक वस्तूनिष्ठ असली पाहिजेत तेव्हाच संशोधनाचे विश्लेषण करणे व अचूक निष्कर्ष काढणे शक्य होते प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने खालील साधनांचा समावेश केला आहे.

1) शोधिका प्रश्नावली.

2) कृतिकार्यक्रम

अश्या विविध साधनांचा वापर माहिती संकलनासाठी करणार आहे.

16) संशोधनाची संख्याकीय साधने: संशोधकाला माहिती संकलन केल्यानंतर त्याचे अचूक विश्लेषण करण्यासाठी काही संख्याकीय साधनांचा वापर करावा लागतो. त्यामुळे अचूक निष्कर्ष प्राप्त होण्यास अडथळा येत नाही. सदर संशोधन कार्यासाठी संशोधकाने खालील साधनांची निवड केली आहे.

1) मध्यमान.

2) बहुलक.

3) मध्यगा.

4) टी चाचणी (T-Test)

17) निष्कर्ष व शिफारशी:

संशोधन कार्याचे यश म्हणजे संशोधकाला प्राप्त होणारे निष्कर्ष असतात ते संशोधन कार्याचे अंतिम फलित असते. प्रस्तुत संशोधन कार्याचे निष्कर्ष हे संशोधकाकडून अचूकपणे मांडले जातील.

निष्कर्ष (Findings / Conclusion):

1. कृतिनिष्ठ अभ्यासक्रमामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये विविध भाषांतील संवाद कौशल्यात सकारात्मक वाढ दिसून आली.
2. विद्यार्थ्यांचे वाचन, लेखन व बोलणे यामधील आत्मविश्वास वाढला.
3. बहुभाषिक कृतीमुळे विद्यार्थ्यांनी इतर भाषांप्रती आदर आणि स्वीकारभाव विकसित केला.
4. शिक्षकांनी कृतिकार्यक्रम उपयुक्त असल्याचे मान्य केले आणि शाळेतील वातावरण अधिक भाषास्नेही झाले.
5. अभ्यासक्रमाच्या उपक्रमांनी विद्यार्थ्यांचे गटात काम करण्याचे कौशल्य, संवाद साधणे आणि सृजनशीलता यामध्ये सुधारणा केली.

शिफारशी (Recommendations):

1. बहुभाषिक कृतिकार्यक्रम सर्व माध्यमिक शाळांमध्ये राबवण्यात यावा.
2. शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम घेतले जावेत, जेणेकरून ते बहुभाषिक उपक्रम अधिक प्रभावीपणे राबवू शकतील.
3. शालेय पाठ्यपुस्तकांमध्ये बहुभाषिक उपक्रम समाविष्ट करावेत.
4. शाळांमध्ये भाषा-आधारित क्लब्स व कार्यशाळा नियमित आयोजित कराव्यात.
5. बहुभाषिकता वाढवण्यासाठी पालकांचेही योगदान महत्त्वाचे असल्यामुळे त्यांना मार्गदर्शन देणे गरजेचे आहे.
6. राज्यस्तरीय किंवा जिल्हास्तरीय स्पर्धा, कथा-कथन, भाषांतर उपक्रम यांसारखे कार्यक्रम घेतले जावेत.

18) संशोधनाचा कृतिकार्यक्रम:

1) संशोधन समस्या निश्चिती. 2) संशोधनकार्यासाठी न्यादर्श निश्चिती. 3) संदर्भ साधनांची निवड. 4) समस्या निगडित माहिती संकलन.	5) शोधिका प्रश्नावली निर्मिती. 6) प्रतिसादकाना शोधिका प्रश्नावली देणे.	7) माहिती विश्लेषण. 8) निष्कर्ष व शिफाराशी.

वेळापत्रक

अ क्र	महिना/ वर्ष	कृती	नियोजित कार्य
1	डिसेंबर २०२४ ते एप्रिल २०२५	संशोधन समस्या निश्चिती आराखडा विकसन	1. समस्या शोध व यादी 2. समस्या निराकरणासाठी तज्ञ व संदर्भाचा शोध 3. संदर्भाचे वाचन 4. समस्या निश्चिती 5. पूर्व संशोधनाचा शोध व अभ्यास 6. चर्चा भेटीचे वेळापत्रक
2	मे २०२५ ते ऑगस्ट २०२५	पूर्व साहित्याचे वाचन	1. शोधगंगावरील संशोधन सारांशाचा अभ्यास 2. संशोधन आराखडा विकसन आणि सादरीकरण 3. संशोधन आराखडा टंकलेखन व जमा 4. कृतीनिहाय वेळापत्रक
3	सप्टेंबर २०२५ डिसेंबर २०२५	संशोधन कार्य वेळापत्रक निश्चिती व मान्यता	1. अंतिम आराखडा सादरीकरण 2. मार्गदर्शक मान्यता
4	जानेवारी २०२६ ते जुन २०२६	प्रकरण एक व दोन लेखन	1. प्रकरणनिहाय मार्गदर्शकाकडे सादरीकरण
5	जुलै २०२६ ते डिसेंबर २०२६	संशोधन पत्र व संशोधन लेख विकसन	1. दोन संशोधन पत्र लेखन 2. संशोधन लेख लेखन
6	जानेवारी २०२७ ते जुन २०२७	माहिती संकलन साधने निर्मिती	1. प्रश्नावली विकसन व निर्मिती
7	जुलै २०२७ ते डिसेंबर २०२७	माहिती संकलन	1. माहिती संकलित करणे 2. माहितीचे विश्लेषण 3. माहितीचे अर्थनिर्वचन
8	जानेवारी २०२८ ते जुन २०२८	प्रकरण लेखन	1. प्रकरणनिहाय लेखन
9	जुलै २०२८ ते डिसेंबर २०२८	प्रकरण टंकलेखन	1. माहिती/ प्रकरण टंकलेखन 2. पूर्व मौखिक परीक्षा 3. मुख्य मौखिक परीक्षा

अंदाजपत्रक

अ क्र	विवरण	खर्च
१	नोंदणी शुल्क	१०००
२	सबंधित संशोधन आढावा	५०००
३	साहित्य/ ग्रंथ खरेदी	१००००
४	इंटरनेट	५०००
५	झेरोक्स	१००००
६	इलेक्ट्रिक साहित्य (पेन ड्रेइव)	२०००
७	प्रिंट ओउट	५०००
८	कलर प्रिंट	२०००
९	संशोधन पत्र प्रकाशन	५०००
१०	कार्यशाळा	५०००
११	परिसंवाद	३०००
१२	प्रवासखर्च	१५०००
१३	प्रबंध टंकलेखन	५०००
१४	प्रबंध सादरीकरण	१५०००
15	इतर	१००००
एकूण		**९८०००**

19) संदर्भग्रंथसूची :

1. डॉ. सौ. सप्रे, नीलिमा व प्रा.पाटील, प्रीती, (2005) अध्यापनाची प्रतिमाने, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

2. बेस्ट. जे. डब्लू अॅण्ड खान, रिसर्च इन एज्युकेशन, न्यु दिल्ली, प्रॅक्टीस हॉल ऑफ इंडीया पी. व्ही. टी.

3. मिश्रा आर., (2005), (एज्युकेशनल रिसर्च ए. पी.एच. पब्लिसिंग, कॉरपोरेशन न्यु दिल्ली.

4. नेने, माधव गोविंद (2018). *शैक्षणिक मानसशास्त्र.* पुणे : फडके प्रकाशन.

5. देशपांडे, शरद (2016). *शिक्षणशास्त्र व संशोधन पद्धती.* मुंबई : विद्या प्रकाशन.

6. कुलकर्णी, व्ही. जी. (2017). *शैक्षणिक संशोधन.* पुणे : नंदा प्रकाशन.

7. Govt. of India (2020). *National Education Policy 2020.* Ministry of Education, New Delhi.

8. Cummins, Jim (2000). *Language, Power and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire.* Multilingual Matters.

9. UNESCO (2003). *Education in a Multilingual World.* UNESCO Position Paper.

10. NCERT (2011). *Position Paper on Teaching of Indian Languages.* National Council of Educational Research and Training, New Delhi.

11. Patankar, P.G. (2015). *Multilingual Education in India: Concept and Practice.* Mumbai: Himalaya Publishing House.

12. Annamalai, E. 2001: Managing Multilingualism in India, Political and Linguistic Manifestations, Language and Development Vol. 8., Sage publications India Pvt. Ltd., New Delhi.

13. Kalelkar N. G. & Khubchandani L. M. (ed): *Linguistics and Language Planning in India*, Deccan College, Pune, 1969.

14. Karve Iravati "Language as a social factor", in Kalelkar/ Khubchndani, P. 20-26.

15. Katre S.M. Inaugural talk on "Linguistics and Language planning in India", in Kalelkar/ Khubchndani, P.1-4. (Katre was the first director of Deccan College, Pune).

16. Krishna Sumi 1991: *India's living languages. The critical issues*, Allied Publishers Ltd., Bombay. In that: "The critical issues: Options and priorities", P. 219 – 238.

संशोधकाचे नाव **मार्गदर्शिका**

पांचाळ विश्वनाथ मारोती डॉ. सुनिता वाय. पाटील

शिक्षणशास्त्र संकुल, शिक्षणशास्त्र संकुल,

स्वा.रा.ती.म.विद्यापीठ, नांदेड. स्वा.रा.ती.म.विद्यापीठ, नांदेड.